

نقش واسطه‌ای پرخاشگری واکنشی در رابطه بین حساسیت به قربانی شدن و احساس تنهایی

The Mediating Role of Reactive Aggression in the Relationship Between Sensitivity to Victimization and Loneliness

Touraj Hashemi, PhD

University of Tabriz

Mina Mohebbi, PhD

PhD in Educational Psychology

University of Tabriz

مینا محبی*

دکتری تخصصی روان‌شناسی تربیتی

دانشگاه تبریز

تورج هاشمی

استاد گروه روان‌شناسی تربیتی

دانشگاه تبریز

Fatemeh Alizadeh Maralani

MA in Educational Psychology

University of Tabriz

فاطمه علیزاده مارالانی

کارشناسی ارشد روان‌شناسی تربیتی

دانشگاه تبریز

چکیده

هدف این پژوهش بررسی نقش واسطه‌ای پرخاشگری واکنشی در رابطه بین حساسیت به قربانی شدن با احساس تنهایی در نوجوانان بود. ۳۴۹ دانش‌آموز پسر مقطع راهنمایی با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای چندمرحله‌ای انتخاب شدند. ابزار اندازه‌گیری پژوهش شامل پرسشنامه حساسیت به عدالت، پرسشنامه پرخاشگری واکنشی-کنشی و مقیاس احساس تنهایی بود. سپس سیاهه حساسیت به عدالت (بوندو و السنر، ۲۰۱۵)، پرسشنامه پرخاشگری کنشی واکنشی (رین و دیگران، ۲۰۰۶) و مقیاس احساس تنهایی (راسل، ۱۹۹۶) اجرا شدند. جهت تجزیه و تحلیل داده‌های پژوهش از روش تحلیل مسیر و آزمون بوت استرپ استفاده شد. نتایج نشان داد که حساسیت به قربانی شدن و احساس تنهایی به ترتیب پیشایند و پیامد معنی‌دار پرخاشگری واکنشی هستند. به علاوه، نتایج نشان داد که پرخاشگری واکنشی در ارتباط بین حساسیت به قربانی شدن و احساس تنهایی نقش واسطه‌ای دارد. در نهایت، این یافته‌ها می‌تواند برای مشاوران مدارس، روان‌شناسان تربیتی و معلمان در کاهش مشکلات پرخاشگری نوجوانان کمک‌کننده باشد.

واژه‌های کلیدی: احساس تنهایی، پرخاشگری واکنشی، حساسیت به قربانی شدن

Abstract

The aim of this study was to examine the mediating role of reactive aggression in the relationship between sensitivity to victimization and loneliness in adolescents. 349 middle school male students were selected using multistage cluster sampling method. Then Justice Sensitivity Inventory (Bondu & Elsner, 215), Reactive-Proactive Aggression Questionnaire (Raine et al, 2006) and UCLA Loneliness Scale (Russell, 1996) were administered. Data were analyzed using path analysis and bootstrap tests. Results showed that sensitivity to victimization as an antecedent and loneliness are consequences of reactive aggression in adolescents. In addition, the results indicated that reactive aggression has a significant mediating role in the relationship between sensitivity to victimization and loneliness. Finally, these results can help school counselors, educational psychologist, and teachers to solve aggression problems.

Keywords: loneliness, reactive aggression, victim sensitivity

received: 16 October 2018

accepted: 3 February 2019

دریافت: ۹۷/۰۷/۲۴

پذیرش: ۹۷/۱۱/۱۴

*Contact information: minamohebbi66@gmail.com

مقدمه

برخی از مراحل پردازش اطلاعات رخ می‌دهند. بر این اساس، پرخاشگری واکنشی به این علت رخ می‌دهد که فرد نیت خصمانه را به اعمال دیگران نسبت می‌دهد و به علت تهدید ادراک شده، از خود واکنش نشان می‌دهد، حال آنکه در پرخاشگری کنشی، فرد به‌طور غیرواقعی بینانه پیامد عمل پرخاشگرانه‌اش را مثبت ارزیابی کرده و احتمال پیامد منفی و تنبیه را تا حد بسیار زیادی نادیده می‌گیرد. همچنین، می‌توان گفت پرخاشگری واکنشی، ریشه در نظریه ناکامی-خشم پرخاشگری^{۱۴} دارد (دولارد و دیگران، ۱۹۳۹؛ ویتارو و دیگران، ۲۰۰۶). بر اساس این رویکرد، فرد در جهت واکنش به محرک خشم-ناکامی برانگیخته می‌شود و به عامل تهدید واقعی یا ادراک شده آسیب وارد می‌کند.

شواهد پژوهشی نشان داده است که دانش‌آموزان واجد پرخاشگری واکنشی، افرادی تکانشی، بی‌توجه، حساس، بدبین و دارای سطح بالای برانگیختگی هستند که این ویژگی‌ها در نهایت آنها را به سمت سوگیری اسناد خصمانه، بدتنظیمی هیجانی و عدم محبوبیت در بین گروه همسالان سوق می‌دهد (لاو و فانگ، ۲۰۱۳). همچنین، یافته پژوهش رین و دیگران (۲۰۰۶) که روی نوجوانان پسر انجام شده بود نشان داد شیوع پرخاشگری واکنشی نسبت به پرخاشگری کنشی بیشتر است؛ این یافته‌ها ضرورت مطالعه این طبقه از پرخاشگری را نشان می‌دهد.

عوامل مختلفی در ظهور پرخاشگری واکنشی نقش دارند که از جمله آنها می‌توان به ویژگی شخصیت ضداجتماعی، ثبات هیجانی ضعیف (دینیک و ورتاج، ۲۰۱۸؛ مک‌کری و کراچ، ۲۰۱۷)، نشخوار خشم، کنترل ارادی ضعیف (وایت و ترنر، ۲۰۱۴) و همدلی عاطفی پایین (پاو، ریفی، آسترولد، هاسکنز و استوکمن، ۲۰۱۳؛ مک‌کری و کراچ، ۲۰۱۷) اشاره کرد. علاوه بر این، مبتنی بر نتایج پژوهش‌های اخیر، حساسیت به قربانی شدن^{۱۵} به عنوان یکی از ابعاد حساسیت به عدالت^{۱۶}

پرخاشگری^۱ یکی از مسائل جدی دوران نوجوانی است (دوین^۲، گلیگان^۳، میزک^۴، شیخ^۵ و فاف^۶، ۲۰۰۴ نقل از وزیری و لطفی‌عظیمی، ۱۳۹۰؛ هابارد، مک‌آلیف، مورو و رومانو، ۲۰۱۰) که می‌تواند به لحاظ نوع (گارسیل-سانچو، سالگوییرو، وسکویز و فرندز-براکول، ۲۰۱۶) یا کارکرد، به طرق مختلف تقسیم‌بندی شود (دوج^۷ و کوئی^۸، ۱۹۸۷ نقل از پرز-فیوانتز، جورادو، مارتینز، روبیو و یگاز کویز، ۲۰۱۶). نوع، به راه‌هایی که پرخاشگری از طریق آن ابراز می‌شود، گفته می‌شود (مثل نوع جسمانی، کلامی، غیرمستقیم)، حال آنکه کارکرد به انگیزه درونی فرد برای پرخاشگری اشاره دارد که می‌تواند با هدف واکنش به تهدید ادراک شده انجام شود که در این حالت به صورت هیجانی و تکانشی رخ می‌دهد (یعنی «پرخاشگری واکنشی»^۹) یا می‌تواند به صورت ابزاری برای دستیابی به هدفی از پیش تعیین شده انجام شود (یعنی «پرخاشگری کنشی»^{۱۰}) (مارتینلی، آکرمن، برنارد، فریچ و شونک، ۲۰۱۸). پژوهشگران در دو دهه اخیر، بین پرخاشگری واکنشی و کنشی در حوزه‌های رفتاری، شناختی، روانی-اجتماعی و زیست‌شناختی تمایز قائل شده‌اند (لاو و فانگ، ۲۰۱۳).

پرخاشگری واکنشی به صورت توأمان با عناوینی همچون خلق تند^{۱۱} توصیف می‌شود که ویژگی ضروری آن هیجان منفی و قوی است. در برابر آن، پرخاشگری کنشی قرار دارد که از لحاظ ماهیتی بیشتر ابزاری یا هدف‌گراست. این نوع پرخاشگری به جای اینکه از یک ناکامی نشأت گرفته باشد، برنامه‌ریزی شده یا از قبل طراحی شده است و به عنوان خلق خونسرد^{۱۲} که فاقد هرگونه برانگیختگی هیجانی است، شناخته می‌شود (دولارد، میلر، دوب، ماور و سیرز، ۱۹۳۹؛ ویتارو، برندن و بارکر، ۲۰۰۶). پرخاشگری واکنشی و کنشی از طریق الگوهای تئوریک مختلف قابل تبیین هستند. با تکیه بر مدل پردازش اطلاعات اجتماعی^{۱۳} کریک و دوج (۱۹۹۶)، این موضوع مطرح شده است که پرخاشگری واکنشی و کنشی هر یک به علت بروز مشکل در

۱۳. social information processing model
۱۴. frustration-anger theory of aggression
۱۵. victim sensitivity
۱۶. justice sensitivity

۷. Dodge, K. A.
۸. Coie, J. D.
۹. reactive aggression
۱۰. proactive aggression
۱۱. hot-tempered
۱۲. cold-tempered

۱. aggression
۲. Devine, J.
۳. Gilligan, J.
۴. Miczek, K. A.
۵. Shaikh, R.
۶. Pfaff, D.

افراد واجد ویژگی حساسیت به قربانی شدن همیشه از این موضوع واهمه دارند که مورد بهره‌کشی واقع شوند. در نتیجه، در مواجهه با موقعیت‌های نامعلوم و ابهام‌انگیز و در شرایط جدید، بلافاصله به نشانه‌های محیط اجتماعی حساس شده و افکار حاکی از بدگمانی در آنها فعال می‌شود. به این ترتیب نیت خصمانه را به دیگران نسبت داده، در مقابل آنها واکنش‌های تدافعی و رفتارهای پرخاشگرانه از خود بروز داده و از همکاری و مشارکت در کارهای گروهی اجتناب می‌کند (گولویتزر و دیگران، ۲۰۱۵؛ مالتس و دیگران، ۲۰۱۶).

از سوی دیگر، در مدل پردازش اطلاعات اجتماعی (کریک و دوج، ۱۹۹۶) عنوان شده است که ادراک‌ها، تفاسیر و واکنش به رویدادهای اجتماعی به طور عمده تحت تاثیر اطلاعاتی است که بر اساس تجربه‌های گذشته، در حافظه افراد ذخیره شده است. بنابراین، هنگامی که فرد واجد ویژگی حساسیت به قربانی شدن، با محیط جدید روبه‌رو می‌شود، بلافاصله محتوای این اطلاعات (که مملو از تجربه‌های گذشته مبتنی بر طردشدگی، بهره‌کشی و بی‌عدالتی است) فعال شده و فرد تجربه‌های منفی مربوط به گذشته را به محیط جدید تعمیم داده، مقاصد خصمانه را به طور جزم‌اندیشانه به دیگران نسبت داده و برای پیشگیری از وقوع مجدد رویدادهای نامطلوب، رفتارهای پرخاشگرانه و تدافعی از خود بروز می‌دهد. این موضوع به طور جامع‌تری در نظریه شناختی-اجتماعی مطرح شده است؛ طبق این رویکرد شخصیت افراد می‌تواند طی زمان بر اثر تجربه‌های محیطی و ساختارهای شناختی متأثر از آن تدریجاً تغییر کند. فرض اساسی این رویکرد آن است که فعال‌سازی متوالی ساختار دانش (در اطلاعات موجود در ذهن) به وسیله تجربه‌های اجتماعی، زمینه را برای تغییر تدریجی این ساختارها - که متناسب با تجربه‌های اجتماعی کسب شده است - در درازمدت فراهم کرده و در نهایت منجر به تغییر در ویژگی‌های شخصیتی افراد می‌شود (هیگینز، ۱۹۹۸ نقل از پاولس، چولت، نوردن و سیلسن، ۲۰۱۶).

حساسیت به قربانی شدن نمونه‌ای از این ویژگی‌های شخصیتی است که به طور بارز تحت تاثیر تغییر و تحولاتی

از جمله سازه‌هایی است که می‌تواند زمینه‌ساز پرخاشگری واکنشی در کودکان و نوجوانان باشد (بونو و ریچر، ۲۰۱۶). حساسیت به عدالت، چگونگی واکنش افراد به بی‌عدالتی را در چهار حالت مختلف بررسی می‌کند که عبارتند از: حساسیت به آن نوع بی‌عدالتی که فرد آن را دریافت کرده است (حساسیت به قربانی شدن)، حساسیت به آن نوع بی‌عدالتی که فرد شاهد وقوع آن بوده است (حساسیت به مشاهده‌گر بودن^۱) (سابگ و شمیت، ۲۰۱۶)، حساسیت به آن نوع بی‌عدالتی که فرد خود، فعالانه مرتکب آن شده است و حال از آن پشیمان است (حساسیت به ارتکاب^۲) و در نهایت حساسیت به آن نوع بی‌عدالتی که فرد در آن ذی‌نفع بوده و حال از آن پشیمان است (حساسیت به ذی‌نفع بودن^۳) (سابگ و شمیت، ۲۰۱۶؛ مالتس و بامرت، ۲۰۱۹).

نحوه ظهور و تثبیت حساسیت به قربانی شدن با تکیه بر مدل حساسیت به نیت خصمانه دیگران^۴ (گولویتزر، رومانند و ساسنباچ، ۲۰۱۳)، به خوبی بیان شده است. بر این اساس، حساسیت به قربانی شدن ریشه در تعارض شناختی بین دو موقعیت دارد؛ به این صورت که از یک‌سو، افراد حساس به قربانی شدن نیاز وافر دارند به اینکه در تعاملات خود با دیگران به آنها اعتماد کامل داشته باشند و در روابط خود با آنها احساس امنیت کنند، از سوی دیگر این افکار در آنها شکل گرفته است که دیگران قابل اعتماد نیستند. به بیان دیگر، این افراد بسیار خواهان آن هستند که در محیطی زندگی کنند که در آن احتمال قربانی شدن و سوءاستفاده از آنها نزدیک به صفر بوده و انجام رفتارهای مشارکتی، پیامد مثبتی برای آنها به ارمغان آورد (گولویتزر، ساسنباچ و هانوچکه، ۲۰۱۵). حال آنکه در برهه‌هایی از زندگی، تجربه‌های مکرری از قربانی شدن داشته‌اند و برخلاف انتظارات خود، عدم قابلیت اعتماد را در رفتار دیگران مشاهده و پیامد نامطلوب آن را دریافت کرده‌اند. همین امر به طور تدریجی زمینه را برای ظهور و تثبیت این ویژگی (حساسیت به قربانی شدن) در این افراد فراهم کرده است (گولویتزر و دیگران، ۲۰۱۵؛ مالتس، بامرت، شمیت و مک‌لئود، ۲۰۱۶).

رفتاری مشابه را در دیگران فراخوانی می‌کنند (گولویتزر و دیگران، ۲۰۱۵).

با در نظر گرفتن توصیف‌هایی که ارائه شد یکی از دوره‌هایی که احتمال ظهور و تثبیت حساسیت به قربانی شدن می‌تواند در آن بالا باشد، دوره نوجوانی و به ویژه اوایل آن است. به بیان دیگر، در این دوره فرد به لحاظ تحولی، نیاز زیادی به تشکیل شبکه‌های ارتباطی مبتنی بر اعتماد متقابل با همسالان دارد. حال آنکه در همین دوره فرد با احتمال بیشتری با موقعیت‌هایی مواجه می‌شود که در آن احتمال قربانی شدن در گروه همسالان بالاست؛ به همین علت در دوره نوجوانی از احساس اعتماد فرد به دیگران کاسته می‌شود (گولویتزر و دیگران، ۲۰۱۵). یکی از معدود پژوهش‌هایی که در ارتباط با تثبیت حساسیت به قربانی شدن و اثرات پیش‌بین آن در دوره‌های سنی بین ۹ تا ۱۹ سال انجام گرفته است، مربوط به پژوهش بوندو و کرا (۲۰۱۵) است. طبق این پژوهش، حساسیت به قربانی شدن یکی از قوی‌ترین پیش‌بین‌های پرخاشگری واکنشی در افراد بود، به طوری که احتمال ظهور و تثبیت آن، متعاقب با تحول کودک و رسیدن به دوره نوجوانی افزایش می‌یافت.

بنابراین، حساسیت به قربانی شدن با احتمال زیادی می‌تواند منجر به پرخاشگری واکنشی در کودکان و نوجوانان شود (بوندو و ریچر، ۲۰۱۶). از سوی دیگر، پرخاشگری واکنشی نیز با پیامدهای منفی متعددی همچون انجام بازی‌هایی با محتوای پرخاشگرانه (سیز و باران، ۲۰۱۷)، مصرف مواد (فیت، شوآرتز و هنریکسون، ۲۰۱۲)، خودکشی (کانر، دابراستین، کانول و کین، ۲۰۰۳)، مشکلات درونی‌سازی‌شده (فیت و دیگران، ۲۰۱۲)، کمبود توجه (اسکارپا، هادن و تاناکا، ۲۰۱۰) و ایجاد اختلال در روابط با همسالان (بوندو و السنر، ۲۰۱۵) در ارتباط است. به علاوه، شواهد پژوهشی نشان داده است که یکی از نشانگان‌های درونی‌سازی‌شده پرخاشگری واکنشی، احساس تنهایی^۴ است (آل-یاغون، ۲۰۰۸؛ سولز، ۲۰۱۴؛ شینکا، ون‌دالمن، ماتا، بوسارت و سوان، ۲۰۱۳).

احساس تنهایی، تجربه ذهنی ناراضی‌ای از کیفیت یا کمیت

که در فرایندهای شناختی-اجتماعی رخ می‌دهد، شکل می‌گیرد (بامرت و شمیت، ۲۰۱۲). به بیانی واضح‌تر، افراد با استفاده از طرحواره‌های اجتماعی (به عنوان بخشی از ساختار دانش)، نشانه‌های اجتماعی را رمزگردانی و تفسیر می‌کنند. به این ترتیب با هر بار تجربه قربانی شدن، تجربه‌های پیشین فعال شده و در نتیجه قابلیت دسترس‌پذیری طرحواره‌های اجتماعی مبتنی بر قربانی شدن در حافظه تقویت می‌شود (هیگینز، ۱۹۹۸ نقل از پاولس و دیگران، ۲۰۱۶). در برخورد با محیط جدید، طرحواره‌های دسترس به سهولت در حافظه فرد فعال شده و تاثیر خود را در پردازش اطلاعات اجتماعی بر جای گذاشته و واکنش فرد به محیط را تعیین می‌کند (بامرت و شمیت، ۲۰۱۲).

شواهد پژوهشی نیز در ارتباط با برخی از ویژگی‌های افرادی که دچار حساسیت به قربانی شدن هستند نشان داده‌اند که ویژگی‌های رفتاری با رفتارهای جامعه‌پسند رابطه منفی (بوندو، روتماند و گولویتزر، ۲۰۱۶؛ بوندو و کرا، ۲۰۱۵) و با رفتارهای ضداجتماعی رابطه مثبت دارد (بامرت و شمیت، ۲۰۱۶؛ بوندو و اسر، ۲۰۱۵؛ بوندو و کرا، ۲۰۱۵؛ بوندو و دیگران، ۲۰۱۶؛ بوندو و کیمت، ۲۰۱۵). به‌گونه‌ای که افراد واجد ویژگی حساسیت به قربانی شدن، احساس تهدید بی‌عدالتی را بیشتر تجربه کرده، با حالت خشم پاسخ داده (بوندو و اسر، ۲۰۱۵؛ بوندو و السنر، ۲۰۱۵؛ بوندو و ریچر، ۲۰۱۶؛ بوندو، ساهبازیکی-ناک و اسر، ۲۰۱۷؛ بوندو و کرا، ۲۰۱۵) و معمولاً به دنبال انتقام‌گیری هستند (بامرت و دیگران، ۲۰۱۴ نقل از بامرت و شمیت، ۲۰۱۶؛ شمیت، بامرت، گولویتزر^۲ و مائس^۳، ۲۰۱۰ نقل از بوندو و دیگران، ۲۰۱۷). همچنین، روان‌شناسان معتقدند حساسیت به قربانی شدن با تمایلات خودخواهانه رابطه مثبتی دارد که این مولفه، نیاز فرد به عدالت شخصی را انعکاس می‌دهد (گولویتزر و دیگران، ۲۰۱۵). در نهایت، می‌توان گفت افراد حساس به قربانی شدن، واکنش‌های هیجانی و رفتاری قوی‌تری را نسبت به بی‌عدالتی ادراک‌شده نشان می‌دهند (سابگ و شمیت، ۲۰۱۶)، که به واسطه این امر،

قربانی شدن هستند، به واسطه عدم اعتماد به دیگران و امتناع از مشارکت، دچار رفتارهای تدافعی و پرخاشگرانه شده و متعاقب این عمل، واکنشی همسو با رفتار خود را در دیگران فراخوانی می‌کنند. به گونه‌ای که دیگران از مشارکت با چنین فردی پرهیز کرده و او را از جمع همسالان طرد می‌کنند. در نتیجه این عمل، باورهای منفی این افراد مبنی بر اینکه دیگران غیرقابل اعتماد هستند، تایید و تثبیت شده و پیامدی همسو با انتظارات فردی که حساس به قربانی شدن است از سوی محیط دریافت می‌شود، به این صورت که فرد از جمع همسالان طرد شده و به انزوا کشیده می‌شود. به طور مشابه در مدل فرایند عمومی تهدید و دفاع^۴ (جوناس و دیگران، ۲۰۱۴) این موضوع مطرح شده است که برخی از افراد هنگام مواجهه با شرایط تهدیدآمیز، در ابتدا رفتارهای دوری‌گزین از خود بروز می‌دهند. با توجه به اینکه رفتارهای اجتنابی و دوری‌گزین به‌طور فطری برای نوع بشر آزردهنده هستند، سرانجام رفتارهای نزدیک‌جویانه جایگزین رفتارهای پیشین می‌شود. بنابراین طبق این مدل، رفتارهای پرخاشگرانه و حمله‌ور شدن به عامل تهدیدآمیز، نوعی رفتار نزدیک‌جویانه محسوب می‌شود (و می‌تواند در اثر حساسیت به قربانی شدن ایجاد شود) و در نقطه مقابل رفتارهای اجتنابی پیشین قرار می‌گیرد و ممکن است در نهایت منجر به طرد فرد از سوی همسالان شود.

در مجموع، با توجه به پیشینه نظری و پژوهشی موجود در مورد سازه‌های پژوهش، این‌طور به نظر می‌رسد که توجه به اثر غیرمستقیم یا نقش واسطه‌ای پرخاشگری واکنشی در رابطه بین حساسیت به قربانی شدن با احساس تنهایی در قالب یک الگوی علی بتواند مضامین مهمی درباره سازوکارهای این متغیرها داشته باشد. همچنین، به‌رغم وجود ارتباط بین حساسیت به قربانی شدن با پرخاشگری واکنشی و پرخاشگری واکنشی با احساس تنهایی، تاکنون رابطه علی بین این سازه‌ها مشخص نشده است. به علاوه، با وجود اهمیت دوره نوجوانی در شکل‌گیری و تثبیت حساسیت به قربانی شدن، مطالعات تجربی در این دوره بسیار ناچیز است (بوندو و دیگران، ۲۰۱۶؛ گولویتزر

روابط اجتماعی شخصی است که با عاطفه منفی همراه است (اشر و پاکوئت، ۲۰۰۳). به عبارتی، احساس تنهایی با بسیاری از متغیرهای شناختی، عاطفی، هیجانی (رحیم‌زاده، بیات و اناری، ۱۳۸۸) و همچنین اجتماعی در ارتباط است (رحیم‌زاده، پوراعتماد، عسگری و حجت، ۱۳۹۰). شواهد پژوهشی حاکی از آن است دانش‌آموزانی که در روابط با همسالان از پرخاشگری واکنشی استفاده می‌کنند با احتمال بیشتری از سوی همسالان طرد می‌شوند (سولز، ۲۰۱۴؛ سوکول، بوسی و رایبی، ۲۰۱۵). این افراد به واسطه رفتارهای پرخاشگرانه و تدافعی، واکنشی مشابه را در دیگران فراخوانی کرده، پذیرش همسالان را دریافت نکرده و به انزوا کشیده می‌شوند (گولویتزر و دیگران، ۲۰۱۵). به طور مشابه، مطابق با نظریه نظارتی محور^۱ هیگینز (۱۹۹۷، ۲۰۱۲ الف، ۲۰۱۲ ب) افرادی که نگاه بدبینانه‌ای به اطلاعات دریافت‌شده از محیط دارند، در برخورد با دیگران دارای سبک اجتنابی بوده و در پی کسب احساس امنیت هستند. این افراد نسبت به محیط اجتماعی حساس بوده و به صورت محتاطانه‌ای، از تعامل با دیگران اجتناب می‌کنند تا از این طریق از آسیب و گزند در امان بمانند که پیامد این عمل احساس تنهایی است.

به عبارتی، مروری بر پیشینه پژوهشی نشان می‌دهد حساسیت به قربانی شدن پیشین یا تعیین‌گر و احساس تنهایی پیامد یا نتیجه پرخاشگری واکنشی در نوجوانان است. به‌علاوه، چنین فرض می‌شود که پرخاشگری واکنشی با تأثیری که از حساسیت به قربانی شدن می‌پذیرد، بتواند به‌طور غیرمستقیم و در نقش میانجی‌گر بر احساس تنهایی دانش‌آموزان اثرگذار باشد. در این راستا، روی‌آوردهای مبتنی بر تعاملات پویا^۲ (کسپی و روبرتز، ۱۹۹۹، ۲۰۰۱)، این موضوع را مطرح می‌کنند که افراد در تعاملات خود با دیگران، رفتار آنها را پیش‌بینی کرده و مطابق با آن، الگوهای رفتاری خود را با آنها تنظیم می‌کنند. در این حالت، الگوهای رفتاری افراد - که طبق انتظارات آنها از واکنش دیگران تنظیم شده است - به گونه‌ای عمل می‌کند که رفتارهای پیش‌بینی‌شده را در دیگران فراخوانی می‌کند. بنابراین، طبق پیش‌بینی محتوم^۳ به نظر می‌رسد افرادی که حساس به

۴. general process model of threat and defense

approaches
۳. self-fulfilling prophecy

۱. regulatory focus theory
۲. dynamic-interactionistic

و دیگران، ۲۰۱۵). در نتیجه، هدف پژوهش حاضر، بررسی روابط مستقیم بین حساسیت به قربانی شدن با پرخاشگری واکنشی و پرخاشگری واکنشی با احساس تنهایی و همچنین، بررسی نقش واسطه‌ای پرخاشگری واکنشی در رابطه بین پیش‌بینی و پیامد پژوهش است.

روش

این پژوهش، یک مطالعه همبستگی از نوع تحلیل مسیر بود. جامعه آماری شامل تمام دانش‌آموزان پسر مقطع راهنمایی در مدارس دولتی پسرانه شهرستان تبریز در نیمسال دوم تحصیلی ۱۳۹۶-۱۳۹۷ بود. برای انتخاب نمونه پژوهش، از روش نمونه‌برداری تصادفی خوشه‌ای چندمرحله‌ای استفاده شد. به این صورت که ابتدا، از بین نواحی پنج‌گانه آموزش و پرورش شهر تبریز، یک ناحیه (ناحیه ۴) به روش تصادفی انتخاب شد. سپس، از بین مدارس پسرانه مقطع راهنمایی ناحیه ۴، هفت مدرسه و از هر مدرسه دو کلاس (یک کلاس پایه هفتم و یک کلاس پایه هشتم) به روش تصادفی انتخاب شد. در نهایت، تعداد ۳۴۹ دانش‌آموز نمونه نهایی پژوهش را تشکیل دادند و پرسشنامه‌های پژوهش توسط آنها تکمیل شد. لازم به ذکر است که میانگین سن آزمودنی‌های پژوهش ۱۳/۶۷ سال بود. از ابزارهای زیر در پژوهش استفاده شد.

سیاهه حساسیت به عدالت^۱ (بوندو و السنر، ۲۰۱۵). سیاهه حساسیت به عدالت شامل سه زیرمقیاس حساسیت به قربانی شدن، حساسیت به مشاهده‌گر بودن و حساسیت به ارتکاب است و از ۱۵ ماده (پنج ماده برای هر زیرمقیاس) تشکیل شده است (بوندو و السنر، ۲۰۱۵). در پژوهش حاضر، فقط از زیرمقیاس حساسیت به قربانی شدن که در یک طیف لیکرت ۵ درجه‌ای از «کاملاً مخالفم» تا «کاملاً موافقم» به سنجش دیدگاه‌های آزمودنی‌ها می‌پردازد، استفاده شد (برای مثال، «وقتی دیگران به چیزی می‌رسند که حق من است، اذیت می‌شوم»). بوندو و السنر (۲۰۱۵) اعتبار این زیرمقیاس را با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ ۰/۷۸ و از طریق بازآزمایی ۰/۷۶ گزارش کرده‌اند. این، اولین پژوهش در ایران است که از

زیرمقیاس حساسیت به قربانی شدن استفاده می‌کند. بنابراین، به منظور بررسی اعتبار این زیرمقیاس از ضریب آلفای کرونباخ و روش دو نیمه کردن اسپیرمن-براون استفاده شد که به ترتیب ۰/۶۸ و ۰/۶۱ به دست آمد. همچنین، به منظور بررسی اعتبار سازه این سیاهه از تحلیل عامل تاییدی استفاده شد و نتیجه این تحلیل نشان داد همه ماده‌ها روی عامل حساسیت به قربانی شدن بار مثبت و معنادار دارند ($P < 0/001$). همچنین، شاخص‌های برازندگی شامل مجذور خی ($\chi^2 = 2/87$) با درجه آزادی $df = 5$ ، مجذور خی نسبی ($\chi^2/df = 0/57$)، شاخص نیکویی برازش ($GFI = 0/99$)، شاخص نیکویی برازش تعدیل‌شده ($AGFI = 0/99$)، شاخص بنتلر-یونت ($NFI = 0/97$)، شاخص برازش تطبیقی ($CFI = 0/99$)، شاخص افزایشی ($IFI = 0/99$)، شاخص تاکر-لویز ($TLI = 0/98$) و شاخص جذر میانگین مجذورات خطای تقریب ($RMSEA = 0/01$)، از برازش نیرومند و قابل قبولی با داده‌ها برخوردار هستند.

پرسشنامه پرخاشگری واکنشی-کنشی^۲ (رین و دیگران، ۲۰۰۶). این پرسشنامه، رفتار پرخاشگری را با استفاده از دو زیرمقیاس پرخاشگری واکنشی و پرخاشگری کنشی می‌سنجد. در پژوهش حاضر از زیرمقیاس پرخاشگری واکنشی که شامل ۱۱ ماده است، استفاده شد. این زیرمقیاس بر طیف لیکرت سه درجه‌ای از «هرگز» تا «اغلب اوقات» قرار دارد (برای مثال، «هر چند وقت یک‌بار کج خلقی می‌کنید؟»). رین و دیگران (۲۰۰۶) اعتبار این زیرمقیاس را با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ ۰/۸۱ گزارش کرده‌اند. در ایران نیز فرحان‌فر، نادری و مولوی (۱۳۹۴) با استفاده از تحلیل عامل اکتشافی به شیوه مولفه‌های اصلی، ساختار دو عاملی این مقیاس را تایید کرده‌اند ($KMO = 0/79$ ، مقدار خی دو $1059/63$ ، $P < 0/01$). به علاوه، این پژوهشگران اعتبار مقیاس حساسیت به عدالت را با استفاده از روش آلفای کرونباخ برای پرخاشگری کنشی ۰/۷۰ و برای پرخاشگری واکنشی ۰/۷۴ گزارش کرده‌اند. در پژوهش حاضر نیز به منظور بررسی اعتبار زیرمقیاس پرخاشگری واکنشی از ضریب آلفای کرونباخ و روش دو نیمه کردن اسپیرمن-براون استفاده شد که به ترتیب ۰/۷۰ و ۰/۶۸ به دست آمد.

جدول ۱

میانگین، انحراف استاندارد و همبستگی بین متغیرهای پژوهش

متغیرها	<u>M</u>	<u>SD</u>	۱	۲
۱. حساسیت به قربانی شدن	۱۴/۸۹	۴/۰۷	-	
۲. پرخاشگری واکنشی	۲۰/۱۰	۳/۸۰	۰/۱۷*	-
۳. احساس تنهایی	۴۱/۰۶	۹/۲۰	۰/۰۹	۰/۱۶*

*P < ۰/۰۱

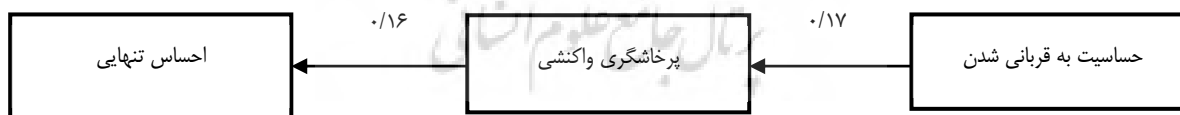
به منظور آزمون الگوی علی حساسیت به قربانی شدن، پرخاشگری واکنشی و احساس تنهایی از روش تحلیل مسیر استفاده شد که ضرایب مسیر آن در جدول ۲ ارائه شده است.

جدول ۲

ضرایب مسیر الگوی پیشنهادی پژوهش

مسیرهای مستقیم	<u>B</u>	<u>β</u>	<u>SE</u>
حساسیت به قربانی شدن بر پرخاشگری واکنشی	۰/۱۶	۰/۱۷	۰/۰۴
پرخاشگری واکنشی بر احساس تنهایی	۰/۳۹	۰/۱۶	۰/۱۲

بر اساس نتایج جدول ۲، مسیرهای مستقیم بین متغیرهای پژوهش معنادار هستند ($P < ۰/۰۰۱$). همچنین، ضرایب مسیرهای مستقیم الگوی پیشنهادی پژوهش در شکل ۱ نمایش داده شده است.

شکل ۱. ضرایب مسیر استاندارد الگوی پیشنهادی پژوهش

نسبی، شاخص نیکویی برآزش، شاخص نیکویی برآزش تعدیل‌شده، شاخص بنتلر-بونت، شاخص برآزش تطبیقی، شاخص برآزش افزایشی، شاخص تاکر-لویز و شاخص جدر

مقیاس احساس تنهایی^۱ (راسل، ۱۹۹۶). مقیاس احساس تنهایی به منظور اندازه‌گیری انزوای اجتماعی ادراک شده طراحی شده است. این مقیاس شامل ۲۰ ماده و تک‌عاملی است؛ همچنین، ماده‌های آن بر طیف لیکرت چهار درجه‌ای از «هرگز» تا «همیشه» قرار دارد (برای مثال، «آیا احساس تنهایی می‌کنید؟»). راسل (۱۹۹۶) اعتبار این مقیاس را با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ بین ۰/۸۹ تا ۰/۹۴ و با استفاده از بازآزمایی یک‌ساله ۰/۷۳ گزارش کرده است که بیانگر اعتبار خوب این مقیاس است. در ایران نیز داورپناه (۱۳۷۳) ضریب همسانی درونی مقیاس احساس تنهایی را ۰/۷۸ گزارش کرده است. در پژوهش حاضر، به منظور بررسی اعتبار این مقیاس از ضریب آلفای کرونباخ و روش تنصیف اسپیرمن-براون استفاده شد که به ترتیب ۰/۷۹ و ۰/۷۵ به دست آمد.

یافته‌ها

در این پژوهش، به منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها، از روش‌های آمار توصیفی (میانگین، انحراف استاندارد و ماتریس همبستگی) و استنباطی (روش تحلیل مسیر و آزمون بوت استرپ) استفاده شد. جدول ۱، اطلاعات توصیفی مربوط به متغیرهای حساسیت به قربانی شدن، پرخاشگری واکنشی و احساس تنهایی را نشان می‌دهد.

علاوه بر این، به بررسی شاخص‌های برآزش الگوی پیشنهادی پژوهش نیز پرداخته شد. به طوری که شاخص‌های نیکویی برآزش شامل مجذور خی با درجه آزادی، مجذور خی

میانگین مجذورات خطای تقریب مورد بررسی قرار گرفتند (جدول ۳).

جدول ۳

شاخص‌های نیکویی برازش الگوی پیشنهادی پژوهش

شاخص‌های برازندگی	حد مجاز	برآوردهای الگو	نتیجه
مجذور خی (χ^2)	$p > 0.05$	$\chi^2 = 1.44$	مطلوب
مجذور خی نسبی (χ^2/df)	کمتر از ۳	۱/۴۴	مطلوب
شاخص نیکویی برازش (GFI)	بالاتر از ۰/۹	۰/۹۹	مطلوب
شاخص نیکویی برازش تعدیل شده (AGFI)	بالاتر از ۰/۹	۰/۹۸	مطلوب
شاخص بنتلر-یونوت (NFI)	بالاتر از ۰/۹	۰/۹۳	مطلوب
شاخص برازش تطبیقی (CFI)	بالاتر از ۰/۹	۰/۹۷	مطلوب
شاخص برازش افزایشی (IFI)	بالاتر از ۰/۹	۰/۹۷	مطلوب
شاخص تاکر-لویز (TLI)	بالاتر از ۰/۹	۰/۹۲	مطلوب
شاخص جذر میانگین مجذورات خطای تقریب (RMSEA)	کمتر از ۰/۰۸	۰/۰۳	مطلوب

هدف پژوهش حاضر، بررسی رابطه مستقیم و غیرمستقیم متغیرهای حساسیت به قربانی شدن، پرخاشگری واکنشی و احساس تنهایی در نوجوانان پسر بود. اولین یافته پژوهش حاضر نشان داد که حساسیت به قربانی شدن، تعیین‌گر یا پیش‌بین پرخاشگری واکنشی است. این یافته، با نتایج پژوهش‌های بوندو و اسر (۲۰۱۵)، بوندو و السنر (۲۰۱۵)، بوندو و ریچر (۲۰۱۶)، بوندو و کرا (۲۰۱۵)، بوندو و دیگران (۲۰۱۷) و مالتس و دیگران (۲۰۱۶) همسو است. در این زمینه، سابگ و شمیت (۲۰۱۶) معتقدند که در حوزه‌های متنوعی افراد حساس به عدالت در مقایسه با افرادی که حساسیت کمتری نسبت به آن دارند به بی‌عدالتی ذهنی، واکنش‌های هیجانی و رفتاری قوی‌تری نشان می‌دهند. در تبیین این یافته‌ها و با تکیه بر مدل حساسیت به نیات خصمانه دیگران (گولویترز و دیگران، ۲۰۱۳)، می‌توان چنین بیان کرد که افراد واجد ویژگی حساسیت به قربانی شدن، به طور مداوم و در موقعیت‌های ابهام‌انگیز اهداف و مقاصد خصمانه را به دیگران نسبت داده و متناسب با آن، واکنش‌های تدافعی و پرخاشگرانه نشان می‌دهند. به بیان دیگر، هنگام رویارویی با نشانه‌های محیطی، افکار حاکی از بدگمانی در این افراد فعال می‌شود، گویی همیشه منتظر این هستند که مورد بی‌عدالتی از سوی دیگران واقع شوند. این افراد به واسطه تجربه مکرر قربانی شدن در گذشته و عدم مقابله مناسب در مقابل آن رویدادها دچار حساسیت به قربانی شدن شده و حال با واکنش افراطی به موقعیت‌های مشابه سعی در پیشگیری از تکرار بی‌عدالتی‌های پیشین دارند. در واقع با تکیه بر مفهوم فعال‌سازی ساختار دانش در نظریه شناختی-اجتماعی (هیگینز، ۱۹۹۸) نقل از پاولس و دیگران (۲۰۱۶)، می‌توان چنین بیان کرد که فردی که حساس به قربانی شدن است در مواجهه با محیط‌های جدید، بر اثر فعال‌سازی طرحواره‌های قربانی شدن، طیف وسیعی از رفتارهای اجتماعی را به صورت تهدیدآمیز تفسیر کرده، احتمال قربانی شدن خود را به موقعیت جدید تعمیم داده و در هر محیط جدیدی برای دفاع از خود واکنش‌های پرخاشگرانه نشان می‌دهد. به‌طور اخص، همسو با مدل پردازش اطلاعات اجتماعی (کریک و دوج، ۱۹۹۶)، می‌توان گفت هنگامی که فرد واجد

مندرجات جدول ۳ نشان می‌دهد که شاخص‌های برازندگی الگوی پیشنهادی از برازش خوب و قابل قبولی با داده‌ها برخوردار است. به علاوه، به منظور بررسی نقش واسطه‌ای پرخاشگری واکنشی در رابطه بین حساسیت به قربانی شدن با احساس تنهایی از روش‌های بوت استرپ صدکی و بوت استرپ اریب تصحیح‌شده در نرم‌افزار AMOS نسخه ۲۲ استفاده شد (جدول ۴).

جدول ۴

نتایج ضرایب استاندارد مسیرهای غیرمستقیم در الگوی پیشنهادی پژوهش

روش تحلیل مسیرهای غیرمستقیم	حد پایین	حد بالا	p
بوت استرپ صدکی	۰/۰۲	۰/۱۱	۰/۰۱
بوت استرپ اریب تصحیح شده	۰/۰۲۵	۰/۱۱	۰/۰۰۶

با توجه به اینکه با استفاده از هر دو روش بوت استرپ، فاصله‌های حد بالا و پایین «صفر» را دربر نگرفته است؛ بنابراین، رابطه غیرمستقیم حساسیت به قربانی شدن با احساس تنهایی از طریق نقش واسطه‌ای پرخاشگری واکنشی معنادار است ($P < 0.05$).

به علاوه، یافته پژوهش حاضر از نقش واسطه‌ای پرخاشگری واکنشی در رابطه بین حساسیت به قربانی شدن با احساس تنهایی در نوجوانان حمایت می‌کند. با تکیه بر رویکردهای مبتنی بر تعاملات پویا (کسپی و روبرتز، ۱۹۹۹؛ ۲۰۰۱) و مدل فرایند عمومی تهدید و دفاع (جوناس و دیگران، ۲۰۱۴)، می‌توان چنین استدلال کرد که وقتی فردی بی‌عدالتی را ادراک می‌کند، ممکن است هیجان خشم را تجربه کرده (بوندو و دیگران، ۲۰۱۷) یا پرخاشگری کند (بوندو و اسر، ۲۰۱۵؛ بوندو و السنر، ۲۰۱۵؛ بوندو و ریچر، ۲۰۱۶؛ بوندو و کرا، ۲۰۱۵). حال رفتار تکانش‌گرانه یا پرخاش نسبت به همسالان واکنشی همسو با رفتار فرد را در آنها فراخوانی کرده، منجر به طرد شدن فرد از سوی آنها شده و در نتیجه سطوح بالایی از تجربه احساس تنهایی را در فرد موجب می‌شود (شینکا و دیگران، ۲۰۱۳). در واقع، افراد دیگر خصومت و رفتارهای غیرمشارکتی مشاهده شده در فرد حساس به قربانی شدن را نشانه‌ای بر غیرقابل اعتماد بودن این فرد تلقی کرده و با احتمال بیشتری رفتاری مشابه را در برخورد با او در پیش می‌گیرند. بنابراین، طبق پیش‌بینی محتوم، فرد حساس به قربانی شدن به واسطه الگوهای رفتاری خود، آنچه در مورد رفتار دیگران پیش‌بینی کرده بود را به واقعیت تبدیل می‌کند و به طور پیشگویانه‌ای در تعامل خود با آنها قربانی شده و از جمع همسالان طرد می‌شود. در این میان، کودکانی که هم پرخاشگری و هم احساس تنهایی را تجربه می‌کنند، بیشترین میزان آسیب را در زمینه تشکیل روابط صمیمی و پویا با همسالانشان خواهند داشت (آل-یاغون، ۲۰۰۸). در نتیجه، می‌توان چنین استدلال کرد که حساسیت به قربانی شدن باعث رفتار پرخاش‌گرانه یا واکنش سریع فرد به تهدیدهای واقعی یا ادراک شده می‌شود. با توجه به اینکه ابراز خشم رفتاری جامعه‌پسند تلقی نمی‌شود، در نتیجه، به مرور باعث طرد شدن نوجوان از سوی اطرافیان شده و در نهایت، احساس تنهایی تجربه می‌شود.

در کل، این پژوهش بینش عمیقی را در مورد سازوکارهای بین حساسیت به قربانی شدن، پرخاشگری واکنشی و احساس تنهایی ارائه می‌دهد؛ بدین معنی که رابطه غیرمستقیم حساسیت به قربانی شدن با احساس تنهایی را از طریق نقش واسطه‌ای

ویژگی حساسیت به قربانی شدن، با محیط جدید روبه‌رو می‌شود، بلافاصله محتوای طرحواره‌ها (که مملو از تجربه‌های گذشته مبتنی بر طردشدگی، بهره‌کشی و بی‌عدالتی است) فعال شده و در نهایت منجر به واکنش‌های تدافعی در فرد می‌شود.

یافته دوم پژوهش نشان داد که احساس تنهایی پیامد پرخاشگری واکنشی است. این یافته با نتایج پژوهش‌های سولز (۲۰۱۴)، سوکول و دیگران (۲۰۱۵) و شینکا و دیگران (۲۰۱۳) همسو است. در این زمینه، پژوهشگران معتقدند که پرخاشگری واکنشی و کنشی، سازه‌هایی هستند که بر اساس ماهیت‌شان، اثرات مجزایی بر سازگاری کودکان می‌گذارند؛ به طوری که پرخاشگری واکنشی به ویژه با افزایش خطر ابتلا به نشانگان‌های درونی‌سازی شده همراه است (فیت و دیگران، ۲۰۱۲). شواهد پژوهشی نیز در این زمینه نشان داده‌اند که پرخاشگری واکنشی باعث می‌شود کودکان کمتر از سوی دوستان و همسالانشان ترجیح داده شده یا انتخاب شوند و برعکس بیشتر از سوی آنها طرد شوند (گولویتزر و دیگران، ۲۰۱۵)، که این تجربه باعث رشد خودپنداره منفی و در نهایت مشکلات درونی‌سازی شده در آنها می‌شود (فیت و دیگران، ۲۰۱۲). از طرفی، به‌رغم اینکه احساس تنهایی در حد معمول می‌تواند یک تجربه نرمال و بهنجار قلمداد شود، با این حال تشخیص و بررسی پیش‌بین‌های این سازه به منظور شناسایی آن در دوران کودکی اهمیت خاصی دارد؛ زیرا احساس تنهایی مزمن، عامل خطری برای پرورش مشکلات روان‌شناختی مازاد همچون افسردگی و خودکشی در آینده است (شینکا و دیگران، ۲۰۱۳). همچنین، مطابق با نظریه نظارتی محور هیگینز (۱۹۹۷)، ۲۰۱۲ الف، ۲۰۱۲ ب) و همسو با یافته‌های پژوهش می‌توان گفت افرادی که نسبت به اطلاعات دریافت‌شده از محیط نگاه بدبینانه‌ای دارند، در برخورد با دیگران دارای سبک اجتنابی هستند. آنها در پی کسب احساس امنیت بوده، نسبت به محیط اجتماعی حساس بوده و به صورت محتاطانه‌ای از تعامل با دیگران اجتناب می‌کنند و در برخورد با دیگران با احتمال بیشتری از رویکردهای تدافعی استفاده می‌کنند تا به این طریق از آسیب و گزند در امان بمانند؛ پیامد این عمل احساس تنهایی در آنها آنهاست.

منابع

داورپناه، ف. (۱۳۷۳). *هنجاریابی نسخه تجدیدنظر شده مقیاس احساس تنهایی UCLA (برای دختران ۱۲ تا ۱۸ ساله در تهران)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه علامه طباطبایی.

رحیم‌زاده، س.، بیات، م. و اناری، آ. (۱۳۸۸). *احساس تنهایی و خوداثربخشی اجتماعی در نوجوانان. فصلنامه روان‌شناسی تحولی: روان‌شناسان ایرانی، ۶(۲۲)، ۹۶-۸۷*.

رحیم‌زاده، س.، پوراعتماد، ح.، عسگری، ع. و حجت، م. (۱۳۹۰). *مبانی مفهومی احساس تنهایی: یک مطالعه کیفی. فصلنامه روان‌شناسی تحولی: روان‌شناسان ایرانی، ۸(۳۰)، ۱۴۱-۱۲۳*.

فرحان‌فر، م.، ناد، م. و مولوی، ح. (۱۳۹۴). *تاثیر تعهد دینی، دل‌بستگی دینی و همدلی بر پرخاشگری در بین دانش‌آموزان مقطع دبیرستان. پژوهش‌های علوم شناختی و رفتاری، ۵(۱)، ۸۰-۶۷*.

وزیری، ش. و لطفی‌عظیمی، ا. (۱۳۹۰). *تاثیر آموزش همدلی در کاهش پرخاشگری نوجوانان. فصلنامه روان‌شناسی تحولی: روان‌شناسان ایرانی، ۸(۳۰)، ۱۷۵-۱۶۷*.

Al-Yagon, M. (2008). On the links between aggressive behaviour, loneliness, and patterns of close relationships among non-clinical school-age boys. *Research in Education, 80*(1), 75-92.

Asher, S. R., & Paquette, J. A. (2003). Loneliness and peer relations in childhood. *Current Directions in Psychological Science, 12*(3), 75-78.

Baumert, A., & Schmitt, M. (2012). Personality and information processing. *European Journal of Personality, 26*, 87-89.

Bondü, R., Rothmund, T., & Gollwitzer, M. (2016). Mutual long-term effects of school bullying, victimization, and justice sensitivity in adolescents. *Journal of Adolescence, 48*, 62-72.

Bondü, R., & Elsner, B. (2015). Justice sensitivity in childhood and adolescence. *Social Development, 24*(2), 420-441.

Bondü, R., & Esser, G. (2015). Justice and rejection sensitivity in children and adolescents with ADHD symptoms. *European Child & Adolescent Psychiatry, 24*(2), 185-198.

Bondü, R., & Krahé, B. (2015). Links of justice and

پرخاشگری واکنشی در نوجوانان نشان می‌دهد و این می‌تواند برای روان‌شناسان تربیتی و مدرسه، مشاوران مدارس و معلمان در مقابله با پرخاشگری کاربرد داشته باشد. به علاوه، مبتنی بر الگوی علی پژوهش، می‌توان مدل‌های معتبری را برای طراحی مداخله‌های روان‌شناختی به منظور کاهش پرخاشگری واکنشی نوجوانان پسر فراهم آورد. به طور مثال، طراحی مداخله‌هایی با هدف بهبود مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان و زمینه‌سازی برای ایجاد روابط پویا با همسالان می‌تواند اثرگذار باشد (آل-یاغون، ۲۰۰۸).

این پژوهش نیز مانند سایر پژوهش‌ها دارای برخی محدودیت‌هاست که در پژوهش‌های آتی باید به آنها توجه شود. اول آنکه روش تحلیل مسیر علیت را ثابت نمی‌کند، بنابراین، در استفاده از علت و معلول در این پژوهش، باید جانب احتیاط رعایت شود. برای استنباط علیت در زمینه روابط بین متغیرها، پژوهشگران آتی می‌توانند از مطالعات آزمایشی استفاده کنند. محدودیت بعدی مربوط به ویژگی خودگزارش‌دهی ابزارهای پژوهش است، زیرا همه داده‌های پژوهش به صورت خودگزارش‌دهی جمع‌آوری شدند، یکی از بزرگ‌ترین مشکلات این شیوه جمع‌آوری، در کنترل تاثیر مطلوبیت اجتماعی است. به عبارتی، در طول پاسخ‌دهی، ممکن است آزمودنی‌ها گزینه‌ای را انتخاب کنند که بهتر آنها را جلوه می‌دهد نه گزینه‌ای که به‌طور صحیح وضعیت فعلی آنها را توصیف می‌کند؛ این امر منجر به کاهش کارایی ابزار اندازه‌گیری می‌شود. بنابراین استفاده از شیوه‌های ارزیابی چندگانه برای غلبه بر این مشکل پیشنهاد می‌شود. همچنین، پژوهش حاضر روی دانش‌آموزان پسر مقطع دوم و سوم راهنمایی انجام شد، در نتیجه، برای تعمیم یافته‌ها به سایر گروه‌ها باید احتیاط کرد. به علاوه، پیشنهاد می‌شود پژوهشگران بعدی برای آزمون الگوهای مشابه، از نمونه‌های دیگری با سنین و مقاطع تحصیلی متفاوت استفاده کنند. محدودیت دیگر پژوهش حاضر آن است که سازه‌های مورد اندازه‌گیری ممکن است تحت تاثیر بافت‌های فرهنگی و خانوادگی متفاوت قرار گیرند که پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آتی این سازه‌ها را در بافت‌های فرهنگی متفاوت مورد مطالعه قرار دهند.

- Childhood proactive and reactive aggression: Differential risk for substance use? *Aggression and Violent Behavior*, 17(3), 240-246.
- García-Sancho, E., Salguero, J. M., Vasquez, E. A., & Fernández-Berrocal, P. (2016). Validity and reliability of the Spanish version of the displaced aggression questionnaire. *Psicothem*, 28, 96-101.
- Gollwitzer, M., Rothmund, T., & Süßenbach, P. (2013). The Sensitivity to Mean Intentions (SeMI) model: Basic assumptions, recent findings, and potential avenues for future research. *Social and Personality Psychology Compass*, 7, 415-426.
- Gollwitzer, M., Süßenbach, P., & Hannuschke, M. (2015). Victimization experiences and the stabilization of victim sensitivity. *Frontiers in Psychology*, 6, 1-12.
- Higgins, E. T. (1997). Beyond pleasure and pain. *American psychologist*, 52(12), 1280-1300.
- Higgins, E. T. (2012a). *Beyond pleasure and pain: How motivation works*. Oxford: Oxford University Press.
- Higgins, E. T. (2012b). Regulatory focus theory. P. A. van Lange, A. W. Kruglanski, & E. T. Higgins *Handbook of Theories of Social Psychology* (pp. 483- 504). London: Sage Publications.
- Hubbard, J. A., McAuliffe, M. D., Morrow, M. T., & Romano, L. J. (2010). Reactive and proactive aggression in childhood and adolescence: Precursors, outcomes, processes, experiences, and measurement. *Journal of Personality*, 78(1), 95-118.
- Jonas, E., McGregor, I., Klackl, J., Agroskin, D., Fritsche, I., Holbrook, C., & et al. (2014). Threat and defense: From anxiety to approach. J. M. Olson & M. P. Zanna *Advances in Experimental Social In Psychology* (pp.219-286). San Diego, CA: Academic Press.
- Law, A. K., & Fung, A. L. (2013). Different forms of online and face-to-face victimization among schoolchildren with pure and co-occurring dimensions of reactive and proactive aggression. *Computers in Human Behavior*, 29, 1224-1233.
- Maltese, S., & Baumert, A. (2019). Linking rejection sensitivity with aggression in childhood and adolescence. *Aggressive Behavior*, 41(4), 353-368.
- Bondü, R., & Richter, P. (2016). Interrelations of justice, rejection, provocation, and moral disgust sensitivity and their links with the hostile attribution bias, trait anger, and aggression. *Frontiers in Psychology*, 7, 1-15.
- Bondü, R., Sahyazici-Knaak, F., & Esser, G. (2017). Long-term associations of justice sensitivity, rejection sensitivity, and depressive symptoms in children and adolescents. *Frontiers in Psychology*, 8, 1-14.
- Caspi, A., & Roberts, B. W. (1999). Personality continuity and change across the life course, in *Handbook of Personality*. L. A. Pervin & O. P. John *Theory and Research* (pp. 300-346). New York, NY: Guilford Press.
- Caspi, A., & Roberts, B. W. (2001). Personality development across the life course: The argument for change and continuity. *Psychological Inquiry*, 12(2), 49-66.
- Conner, K. R., Duberstein, P. R., Conwell, Y., & Caine, E. D. (2003). Reactive aggression and suicide: Theory and evidence. *Aggression and violent behavior*, 8(4), 413-432.
- Crick, N. R., & Dodge, K. A. (1996). Social information-processing mechanisms on reactive and proactive aggression. *Child Development*, 67(3), 993-1002.
- Dar, Y., & Resh, N. (2001). Exploring the multifaceted structure of sense of deprivation. *European Journal of Social Psychology*, 31(1), 63-81.
- Dinić, B. M., & Wertag, A. (2018). Effects of Dark Triad and HEXACO traits on reactive/proactive aggression: Exploring the gender differences. *Personality and Individual Differences*, 123, 44-49.
- Dollard, J., Miller, N. E., Doob, L. W., Mowrer, O. H., & Sears, R. R. (1939). *Frustration and Aggression*. New Haven, CT, US: Yale University Press.
- Fite, P. J., Schwartz, S., & Hendrickson, M. (2012).

- C. (2015). Short- and long-term effects of video game violence on interpersonal trust. *Media Psychology, 18*(1), 106-133.
- Russell, D. (1996). UCLA Loneliness Scale (Version 3): Reliability, validity, and factor structure. *Journal of Personality Assessment, 66*, 20-40.
- Sabag, K., & Schmitt, M. (2016). *Handbook of social justice theory and research* (pp. 10-14). New York, NY: Springer.
- Scarpa, A., Haden, S. C., & Tanaka, A. (2010). Being hot-tempered: Autonomic, emotional, and behavioral distinctions between childhood reactive and proactive aggression. *Biological Psychology, 84*(3), 488-496.
- Shinka, K. C., van Dulmen, M. H., Mata, A. D., Bossarte, R., & Swahn, M. (2013). Psychosocial predictors and outcomes of loneliness trajectories from childhood to early adolescence. *Journal of Adolescence, 36*(6), 1251-1260.
- Siyez, D. M., & Baran, B. (2017). Determining reactive and proactive aggression and empathy levels of middle school students regarding their video game preferences. *Computers in Human Behavior, 72*, 286-295.
- Sokol, N., Bussey, K., Rapee, M. R. (2015). The effect of victims' responses to overt bullying on same-sex peer bystander reactions. *Journal of School Psychology, 53*. 375-391.
- Swails, L. W. (2014). *Associations between aggression and loneliness: An examination of the mediating role of social preference*. Doctoral dissertation, University of Kansas.
- Vitaro, F., Brendgen, M., Barker, E. D. (2006). Subtypes of aggressive behaviors: a developmental perspective. *International Journal of Behavioral Development, 30*, 12-19.
- White, B. A., & Turner, K. A. (2014). Anger rumination and effortful control: Mediation effects on reactive but not proactive aggression. *Personality and Individual Differences, 56*, 186-189.
- longitudinal dynamics of justice sensitivity and moral disengagement. *Personality and Individual Differences, 136*, 173-177.
- Maltese, S., Baumert, A., Schmitt, M. J., & MacLeod, C. (2016). How victim sensitivity leads to uncooperative behavior via expectancies of injustice. *Frontiers in Psychology, 6*, 1-11.
- Martinelli, A., Ackermann, K., Bernhard, A., Freitag, C. M., & Schwenck, C. (2018). Hostile attribution bias and aggression in children and adolescents: A systematic literature review on the influence of aggression subtype and gender. *Aggression and Violent Behavior, 39*(1), 25-32.
- McCreery, M. P., & Krach, S. K. (2017). How the human is the catalyst: Personality, aggressive fantasy, and proactive-reactive aggression among users of social media. *Personality and Individual Differences, 133*, 91-95.
- Pérez-Fuentes, C., Jurado, M. M., Martínez, C., Rubio, I. M., & Gázquez, J. J. (2016). Sensation-seeking and impulsivity as predictors of reactive and proactive aggression in adolescents. *Frontiers in psychology, 7*, 1-8.
- Pouw, L. B., Rieffe, C., Oosterveld, P., Huskens, B., & Stockmann, L. (2013). Reactive/proactive aggression and affective/cognitive empathy in children with ASD. *Research in Developmental Disabilities, 34*(4), 1256-1266.
- Pouwels, J. L., Scholte, H. J., Noorden, H. J., & Cillessen, H. N. (2016). Interpretations of bullying by bullies, victims, and bully-victims in interactions at different levels of abstraction. *Aggressive Behavior, 42*, 54-65.
- Raine, A., Dodge, K., Loeber, R., Gatzke-Kopp, L., Lynam, D., Reynolds, C., & et al. (2006). The reactive-proactive aggression questionnaire: Differential correlates of reactive and proactive aggression in adolescent boys. *Aggressive Behavior, 32*(2), 159-171.
- Rothmund, T., Gollwitzer, M., Bender, J., & Klimmt,